

५. डा. लख्खीदेवी सुन्दास

[संवत् २०४० साल कार्तिक ४ गते रोज ४ का दिन आयोजित समारोहमा "स्थापनाकाल विक्रम संवत् १९९१ देखि नै नेपाली भाषा र साहित्यको संरक्षण, प्रवर्द्धन र श्री वृद्धिका निम्ति अनवरत क्रियाशील रही असाधारण संस्थागत योगदान गरेबापत" "नेपाली साहित्य सम्मेलन दार्जिलिङलाई प्रदान गरिएको संवत् २०४९ सालको पुरस्कार 'जगदम्बा-श्री' संस्थाको तर्फबाट त्यसका अध्यक्ष डा. लख्खीदेवी सुन्दासले ग्रहण गरेपछि व्यक्त गर्नुभएको उद्गार। यो उद्गार 'नेपाली' त्रैमासिक अङ्क १३७ बाट उद्धृत गरिएको ।]

आदरणीय सभाध्यक्ष महोदय, तथा उपस्थित विद्वत् मण्डली !

मदन पुरस्कार गुठीद्वारा सञ्चालित वि.सं. २०४९ सालको 'जगदम्बा-श्री' पुरस्कार नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जिलिङलाई प्रदान गर्ने निर्णय गर्नुभएर नेपाली साहित्य सम्मेलनलाई सम्मानित गर्नुभएकोमा म र सम्मेलनका सचिव महोदय समग्र ने.सा.स.का पक्षबाट यहाँहरूलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं ।

साहित्य, कला, सङ्गीत र विज्ञानको क्षेत्र अत्यन्त विस्तृत हुँदैछ। आजको वैज्ञानिक प्रगतिले विश्वको र समय स्थानको दूरीलाई धेरै बरको तुल्याएको छ। साहित्यमा भएका नानाविध प्रयोगवाद र प्रवृत्तिहरू कति चाँडचाँडै एउटा देशदेखि अर्का देश, एउटा स्थानदेखि अर्का स्थानतिर सरुवा रोगकै सरैर जाँदै छन्- स्थान र कालको दूरी छोटिएको छ। पुराना मान्यता, मूल्य र सीमित विचारहरू जम्मै फराकिला भएका छन्। विश्व बन्धुत्वको भावनाले एक देशका मानवले अर्का देशकालाई धेरै आफ्नो र बरको ठान्न लागेका छन्। जीवनका अन्य क्षेत्रभन्दा साहित्य र कलामा यस्ता विचार धेरै र व्यापक रूपमा प्रयुक्त भएको पाउँछौं। साहित्यका माध्यमबाट हामी धेरै बरका र आत्मीय बन्न जान्छौं ।

नेपाली साहित्य सम्मेलन स्थापनापूर्वका संस्थागत प्रयासहरू:

पश्चिमी युरोपेली सभ्यता र संस्कृतिका एक अग्रणी जातिका रूपमा रहेका अङ्ग्रेजहरूसँग उन्नाइसौं शताब्दीको पूर्वार्द्धको अन्तिम दशकतिर दार्जिलिङमा सीधा-साधा पहाडी जाति स्वरूप नेपालीहरूको जुन सम्पर्क स्थापित भयो त्यसले नेपाली मानसिकतामा प्रभाव पार्नु स्वाभाविक नै थियो। अठारौं शताब्दीको अन्ततिर दार्जिलिङको सहर विकासको

क्रममा नेपाल, सिक्किम, भुटान र भारतका अन्य क्षेत्रबाट दार्जिलिङ पुगेका नेपाली र अन्य भाषा बोल्नेहरू आ-आफ्ना जातजातिमा विभाजित हुँदाहुँदै पनि नेपाली भाषालाई नै दैनिक जीवनका व्यवहारमा चलाइएकाले बोलचाल र साक्षात् भाषाको रूपमा नेपाली भाषा सर्वत्र प्रचलित र प्रचारित हुँदै गयो। यसैकारणले गर्दा दार्जिलिङको विकासलाई चियाको खेती उत्पादन गर्ने र स्वास्थ्य लाभको केन्द्र "हिल स्टेसन" बनाउने उपक्रममा लागेका अग्रेज चियाका व्यवसायीहरू र इसाई धर्म प्रचारका काममा खटिएका इसाई पादरीहरूले नेपाली भाषामै वाडबलको अनुवाद, १८८६, अग्रेजी भाषामा लेखिएको नेपाली व्याकरण (टर्नबुल १८८७), ईसप कथाहरू (जुलिस डुनेल १८८८)- को अनुवाद गरेको र पादरी गंगाप्रसाद प्रधानको नेपाली भाषामै प्राथमिक कक्षाको पाठ्यपुस्तक र नीति कथाहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ। धर्म प्रचारको उद्देश्यले प्रेरित भए पनि पादरी गंगाप्रसाद प्रधानको ई.सं. १८०१ को गोर्खे खबर कागत र हाजिरमान राईको मीठा मीठा नेपाली गीतको प्रकाशनमा दार्जिलिङको नेपाली साहित्यले प्रारम्भिक पाइलो टेकेको देख्न पाइन्छ। यसबाहेक दार्जिलिङ पर्वतीय नगरको विकासको क्रममा नेपालीहरूलाई अक्षर ज्ञान दिई लेखपढ गर्न जान्नेसम्म बनाई, कारिन्दा र उपयुक्त कामदारहरू तयार पार्ने उद्देश्यको परिपूर्ति हुनाका साथै नेपालीहरूमा एउटा जागरुक मानसिकताको निर्माणको पृष्ठभूमि तयार हुन गयो। दार्जिलिङका नेपालीहरूमा हामी वीर जाति 'गोर्खाली' हौं भन्ने- जातीय चेतनाको बोध पल्हाएको थियो। त्यस जातीय अस्मिताको पहिचान र अभिव्यक्तिका रूपमा नेपाली संस्कृति र भाषा नै जातीय जागरुकताको चिन्हका रूपमा अनुभव गरिएको थियो।

धार्मिक सन्दर्भमा जोसमनी सम्प्रदायका सन्त ज्ञानदिल दास र आर्य समाजका प. दिलुसिंह राईले बदन खोज्दा ईसाइ-धर्मसित जुन टक्कर लिन पुगेका थिए- यसलाई धार्मिकभन्दा नेपालीहरूको सांस्कृतिक र जातीय-भावनाको संरक्षणलाई बढवा मिलेको थियो। दार्जिलिङको ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा यसलाई पहिलो जातीय सांस्कृतिक क्रान्ति स्वर मान्न पर्दछ।

१८०१ मा पादरी गंगाप्रसाद प्रधानको 'गोर्खे खबर कागत' र हाजीरमान राईको 'मीठामीठा नेपाली गीत' छापिनुमा नेपाली जातीय सचेतताको पुष्टि मिलेको देखिन्छ। अर्कोतिर साङ्गठनिक एकताकै निम्ति आरम्भमा नाटक खेल्न खेलाउन जुटेका नेपालीहरूले ई. १८०८ मा धनवीर मुखियाको नेतृत्वमा 'अटल-बहादुर' नाटक 'गोर्खा नेशनल थिएट्रिकल पार्टी' (पछि चिल्ड्रन एम्प्युजमेन्ट एसोसिएसन) को तत्वावधानमा अभिनित गरे। नाटक खेल्न खेलाउनै निम्ति भएको भेटघाटमा सामाजिक सङ्गठनको चेतना विस्तारित हुँदै गयो। खरसाङमा १८१३ को जोम्बे पाबलको घरको रिडिङ क्लब पछि 'गोर्खा लाइब्रेरी' (आजको गोर्खा जन पुस्तकालय), दार्जिलिङमा पारसमणि प्रधानको 'गोर्खा साहित्य समाज' (१८१६), सरदार भीमदल देवान र हरिसंह थापाको 'गोर्खा समिति' जातीय विकास र जागरणका संस्थाहरू थिए। यसबाहेक सरदार भीमदल देवानको अध्यक्षता र हरिप्रसाद प्रधानको मन्त्रित्वमा, दार्जिलिङका केही

विचारशील व्यक्तिहरूको सामूहिक प्रयासबाट १९१७ मा 'हिलमेन्स एसोसिएसन' को जन्म भयो। उक्त संस्थाले दार्जिलिङका जनगणका राजनैतिक अधिकारको निम्ति आवाज निकाल्दै अङ्ग्रेज सरकारसमक्ष आफ्नो माग राख्यो। दार्जिलिङका केही प्रबुद्ध व्यक्तिहरू र दार्जिलिङ सरकारी विद्यालयका विद्यार्थीहरू (जसका अगुवा पारसमणि प्रधान थिए) का मागले गर्दा नेपाली भाषालाई स्वभाषाको रूपमा १९१८ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयले म्याट्रिक, आई.ए. र बी.ए. मा स्वीकृति प्रदान गर्‍यो। कलकत्ताको सरकारी विज्ञप्तिमा भने नेपाली भाषाको पर्यायवाची रूपमा 'पहाडी' पनि लेखिएको थियो।

यसरी १९१८ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयले नेपाली भाषालाई मान्यता दिएपछि, त्यस समयका जागरूक र चेतनशील व्यक्तिहरू उत्साहित भए। तिनमा हरिसिंह थापाले खरसाङमा 'हरि प्रिन्टिङ' नामाकरण गर्दै एउटा सानो छापाखाना स्थापित गरे। १९१८ को जनवरी महिनादेखि पारसमणि प्रधान स्वयं प्रेसको म्यानेजर, सम्पादक, कम्पोजिटर, बाइन्डर र व्यवस्थापक भई दार्जिलिङको पहिलो नेपाली साहित्यिक पत्रिका 'चन्द्रिका' प्रकाशित गरे। यसै पत्रिकामा त्यस समय नाम चलेका युवाकवि लेखनाथ पौड्याल, हरिनाथ खनाल, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, पं. धरणीधर शर्मा, मणिसिंह गुरुङ आदिका पद्य-गद्य रचना छापिए। यसै पत्रिकाको वर्ष १ अङ्क ३ मा पं. धरणीधर शर्माको इतिहास प्रसिद्ध कविता उद्बोधन (जाग-जाग अब जागन जाग) ले समग्र नेपाली समाजलाई दार्जिलिङबाट ऊक्ककाउने र जगाउने काम गरेको थियो। १ जनवरी १९१८ को खरसाङको गोर्खा लाइब्रेरीको उद्घाटन अवसरमा उनले 'जाग-जाग' कविताको सुमधुर स्वरमा आवृत्ति गरेर नेपाली समाजलाई जाग्रत गराएका थिए। त्यही कवितात्मक वाणी नै नेपाली साहित्य सम्मेलन दार्जिलिङको भावी साहित्यिक कार्यक्रमको पूर्वाभास थियो। १९२१ मा पं. धरणीधर र १९२३ मा सूर्यविक्रम ज्ञवाली दार्जिलिङ सरकारी विद्यालयमा शिक्षकको रूपमा नियुक्ति पाई आउनमा दार्जिलिङको निम्ति बरदान सिद्ध भयो। त्यस समय भारतमा राष्ट्रिय भावको तीव्र लहर चलेको थियो। भारतीय जन मानसमा निज जाति र निज भाषाको प्रगतिको माध्यमबाट राष्ट्रिय भावनालाई विकसित गराउने काम भइरहेको थियो। केही गर्नु र हुनु पर्छको भाव सर्वत्र व्याप्त भएकोले दार्जिलिङमा एउटा नयाँ जागरूकता आएको थियो। दार्जिलिङको नेपाली भाषा र साहित्यलाई आधुनिक मार्गतिर विकसित गर्दै लैजानुपर्छ भन्ने भावनाले प्रेरित भएका सूर्यविक्रम ज्ञवाली, धरणीधर शर्मा र पारसमणि प्रधान साथै दार्जिलिङ र वरपरका भाषानुरागी व्यक्तिहरूका समावेशमा २५ मई १९२४ का दिन हिन्दू पब्लिक हल दार्जिलिङमा श्रीमान् हरिप्रसाद प्रधान एम.ए., बी.ए., (दार्जिलिङ म्युनिसिपालिटी र डिस्ट्रिक्ट बोर्डका उपाध्यक्ष, हिलमेन्स एसोसिएसनका मन्त्री र सिक्किम इस्टेट काउन्सिल चेम्बर)का अध्यक्षतामा नेपाली साहित्य सम्मेलनको स्थापनार्थ पहिलो सार्वजनिक सभा सम्पन्न भयो। मूल उद्देश्य नेपाली भाषा र साहित्यको सेवा र विकास गर्नु थियो।

सम्मेलनको उद्देश्यमा देश-काल परिस्थिति र आवश्यकता अनुसार परिवर्तन र संशोधन गरिएका छन्। ती यसप्रकार छन् :

- ❖ नेपाली भाषा र साहित्यको विकास गर्नु,
- ❖ स्कूल कलेज र विश्वविद्यालयका निम्ति पाठ्यपुस्तक प्रकाशन गर्ने,
- ❖ साहित्यिक ग्रन्थ तथा पत्र-पत्रिकाको प्रकाशन,
अरू भाषा र साहित्यका कृतिहरू नेपाली भाषामा अनुवाद गर्ने,
- ❖ समय-समयमा साहित्यिक सभा-गोष्ठीहरूको आयोजना गर्ने,
- ❖ अरू साहित्यिक तथा शैक्षिक संस्थाहरूसित सद्भाव सम्बन्ध कायम राख्ने,
- ❖ सम्मेलनले भारतको सविधानमा पूर्ण आस्था र निष्ठा राख्दै धर्म निरपेक्षता, समाजवाद तथा प्रजातन्त्रको सिद्धान्तलाई अनुसरण गरी देशको सार्वभौमिकता, एकता र अखण्डताको रक्षा गर्ने,

नेपाली साहित्य सम्मेलनले अहिलेसम्म गरेको कार्य विवरण यसप्रकार छ :

१. नेपाली साहित्य सम्मेलनले आफ्नो स्थापनाको दोस्रो वर्ष अर्थात् १९२५ मै कवि धरणीधर शर्माको 'नैवेद्य'को (दोस्रो संस्करण) र महानन्द सापकोटाको 'मनलहरी' प्रकाशित गरेपछि १९९२ पर्यन्त ४५ ग्रन्थ र असङ्ख्य पर्चा, भाषा सम्बन्धी सरकारलाई याददास्त, पुस्तिका आदि प्रकाशित गरेको छ ।
२. नेपाली साहित्य सम्मेलनले आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै कलकत्ता विश्वविद्यालयसँग लेखापढी गरी तिनीहरूले नेपाली भाषालाई स्वभाषाको रूपमा मेट्रिक, आइ.ए. र बी.ए. मा स्वीकृति दिँदा 'नेपाली' शब्दसँगै पर्वते पनि लेखेकाले यसको कडा विरोध गर्दै नेपाली भाषाको नाम, मात्र नेपाली हुनुपर्छ, पर्वते होइन भन्ने माग गरेको थियो । बंगाल शिक्षा निर्देशकले त्यसलाई सच्याएर सूचना प्रकाशित गरेको कुरा १९३२ को नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकामा प्रकाशित भएको छ ।
३. नेपाली साहित्य सम्मेलनको मुखपत्रमा नेपाली (१) साहित्य सम्मेलन पत्रिका (१९३२-३९), (२) 'दियालो' साहित्यिक पत्रिका १९५९ देखि (वर्ष ३५, हाँगो १२२-२३) क्रमशः अहिलेसम्म ।
४. ने.सा.स. ले १९३२ तिरै नेपालका शिक्षा निर्देशकलाई त्यस समयको 'गोर्खा भाषा प्रकाशनी समिति' को नाउँलाई 'नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति' राख्ने सुझाव अनुरोध गरेकोले सो परिवर्तित भएको जानकारी सूर्यविक्रम ज्ञवालीज्यू (ने.सा.स. का सचिव २५-५-१९२४ देखि १-९-१९५४) ले दिनुभएको थियो ।
५. १९६१ म पश्चिम बंगालको तीन पहाडी महकुमामा एउटा राज्य भाषाको रूपमा मान्यता दिलाउन 'दियालो' र ने.रा.स.का सदस्यहरूबाट तत्कालीन प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरू र पश्चिम बंगालका मुख्य मन्त्री विधानचन्द्र रायसितको भेट-वार्ता र भाषासम्बन्धी आन्दोलन ।
६. साहित्य अकादमी दिल्लीले ५ फरवरी १९७५ मा नेपाली भाषालाई भारतको

- एउटा आधुनिक र प्रमुख भाषाको रूपमा स्वीकृति प्रदान गर्नमा ने.स.स.को महत्त्वपूर्ण भूमिका ।
७. नेपाली भाषालाई भारतको अष्टम अनुसूचीमा २० अगस्त १९८२ मा अन्तर्भुक्त गराउन १९६१ देखि प्रारम्भिक उठान र सक्रियतापूर्वक १९६८ देखि सभा गरेर, पोस्टर, पर्चा, याददास्त र तार पठाएर गरिएको हो । यसवाहेक ने.सा. स.का सचिव र प्रतिनिधि सदस्यले भाषा मागको सन्दर्भमा केन्द्र सरकारका प्रधानमन्त्री र उच्च पदाधिकारीहरूसँग भेट्ने प्रतिनिधि मण्डलमा भाग लिएका हुन् ।
८. विद्यालय र महाविद्यालयसम्मको परीक्षणमा नेपाली माध्यम स्वीकृत गराउन र उत्तरवंग विश्वविद्यालयमा नेपालीमा अनर्स (सम्मान) ऐच्छिक नेपाली (विषयको रूपमा) र स्नातकोत्तर एम.ए.सम्म गराउनमा नेपाली साहित्य सम्मेलनले गरेको अथक प्रयास ।
९. नेपाली भाषा र साहित्यको उत्थानमा तरुण लेखक-लेखिकाहरूलाई प्रोत्साहन दिन र प्रतिष्ठित लेखक-लेखिकाहरूलाई सम्मान गर्न क्रमशः १९७० देखि प्रतिवर्ष 'दियालो' पुरस्कारबाट सम्मानित गरिदै आएको । (विशेष परिस्थितिमा हाल केही वर्षलाई स्थगित) ।
१०. कवि भानुभक्त आचार्यलाई जातीय कविको रूपमा चिनारी गराउने र उनको जन्मजयन्ती भव्यरूपमा मनाउने कामको श्रीगणेश दार्जिलिङबाट नेपाली सा.स. ले गरेको हो । १७ जुन १९४८ मा कवि भानुभक्तको सालिग चौरस्तामा स्थापित । उक्त सालिग नेपाली संसारमै पहिलो सालिग थियो । कवि भानुको जन्मजयन्तीको दिन जिल्लामा सार्वजनिक विदा घोषित गराउनमा ने.सा.स. को भूमिका । तर 'सूधपा' लगायत हाम्रा अग्रजहरूले जातीय एकताको प्रतीक रूपमा स्थापित गरेको भानु-सालिगलाई ११ जुलाई १९८२ को विहानीपख केही अज्ञात तत्त्वहरूले क्षत-विक्षत गरी सालिग गुम गराएका छन् । हाल ने.सा.स. भानुको सालिग पुनर्स्थापनामा संलग्न रहेको छ । यस पुनीत कार्यको निम्ति सम्मेलनले समग्र नेपाली संसारलाई आह्वान गरेको छ ।
११. ने.सा.स. आफ्नो स्थापनाकाल १९२४ देखि नै जज बजारको सानो दुई कोठाको भाडाको घरमा साहित्यिक ग्रन्थ प्रकाशित गर्दै र साहित्य सेवा गर्दै आएको थियो- तर १७ मई १९७८ मा पश्चिम बंगालका मुख्य मन्त्री श्री ज्योतिबसुको बाहुलीबाट सोनाम वाङ्दी पथमा नेपाली साहित्य सम्मेलन भवनको शिलान्यास भई भवनको उद्घाटन श्री सूर्यविक्रम ज्ञवालीबाट १४ नोभेम्बर १९८१ मा भयो । आज ने.सा.स. को पाँचौ तल्ले भवनमा सभाकक्ष, पुस्तकालय, वाचनालय, अतिथि गृह र पुस्तक प्रदर्शनी अथवा एउटा सानोतिनो सभा कक्ष

छ। पुस्तकालयमा शोधार्थी तथा विद्यार्थी वर्गलाई चाहिँदा पुस्तक र सन्दर्भ ग्रन्थ रहेको छ।

१२. ने.सा.स.ले पश्चिम बंगाल सरकारी सेवा आयोगलाई नेपाली भाषालाई 'डलेक्टिम' विषयको रूपमा संलग्न गर्ने लेखापढी गरेको छ र सम्भाव्य सङ्केत पाइएको छ।
१३. भारतको 'बुक ट्रस्ट अफ इन्डिया' सित पत्राचार गरी नेपाली भाषाका ग्रन्थ अन्य भारतीय भाषाहरूमा अनुवाद गर्ने र अन्य भारतीय भाषाहरूको उत्कृष्ट पुस्तक नेपालीमा अनुवाद गर्ने सुझावलाई 'बुक ट्रस्ट'ले सक्रियतापूर्वक कार्य गर्न लागेको छ।

यसवाहेक दार्जिलिङमा एउटा आकाशवाणी केन्द्र स्थापित गर्ने र दूरदर्शनमा नेपाली वार्ता, नेपाली सङ्गीत नाटक र विविध नेपाली कार्यक्रमहरू र नेपाली चलचित्रहरू नियमित रूपमा प्रदर्शित गर्ने प्रस्ताव पठाइसकेको छ।

मलाई यहाँ यो कुरो पनि उल्लेख गर्न अनुमति दिनुभए भए यो यस लिखित भाषणका तात्पर्य पूर्ण हुने थियो— नेपाली साहित्य सम्मेलनको स्थापनाकालदेखि १९८६ पर्यन्त गरिएका कार्यक्रम र नेपाली साहित्यप्रतिको भूमिकालाई सम्मेलनका भूतपूर्व सचिव र अध्यक्ष डा. जगत क्षेत्रीज्यूले त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत 'नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा नेपाली साहित्य सम्मेलनको भूमिको'— शीर्षकमा गर्नुभएको शोध प्रबन्धमा १९८७ मा त्रि.वि.ले विद्यावारिधि उपाधि प्रदान गरेको छ।

नेपाली साहित्य सम्मेलनको स्थापना कालदेखि आज पर्यन्त भाषासाहित्यको क्षेत्रमा इतिहास कायम गरेको छ भन्ने कुरालाई यहाँ दोहर्न्याइरहन परोइन। हामी चाहन्छौँ नेपाली भाषा र साहित्यको माध्यमबाट भावी पिँढीको मार्गदर्शन र तिनलाई सहितको बाटोमा डोर्न्याउन सकौँ। हिजो हाम्रा अधि भाषा मान्यताको सङ्घर्षको कार्य थियो भने आज 'भानु सालिग' पुनर्निर्माणको कार्य छ। हाम्रा चाहिएजति समय र श्रम यसैमा समर्पित भएकाले चाहिएजति प्रकाशनमा ध्याउनुना पुग्न नसकेको आन्तरिक विस्मात् पनि छ। भानु-सालिग पुनर्स्थापना गर्ने प्रतिबद्धता इतिहास बनाउन होइन तर यो नेपाली साहित्य सम्मेलनको नभई दार्जिलिङमाथि आइपरेको नैतिक जिम्मेवारी हो— अतः यस जिम्मेवारीलाई पूर्णता प्रदान गर्नु नै अहिलेको कार्यक्रम हो भन्ने विनयपूर्वक निवेदन गर्दछु। ललितपुर श्रीदरबारटोलको यस ऐतिहासिक सभास्थल र समारोहमा ने.सा.स.को पक्षबाट उपस्थित हुने अवसर प्रदान गर्नुभएकोमा पुनः हार्दिक धन्यवाद निवेदनसहित यस वक्तव्य टुङ्ग्याउँछु।

